

АНОТАЦІЯ

Запорожченко Р.О. Політичні форми організації простору в контексті сучасних глобалізаційних процесів. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 – Політологія (Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки). Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2023.

Дисертаційне дослідження присвячене комплексному порівняльному аналізу політичних форм організації простору (держав, імперій, транснаціональних корпорацій, міжнародних та регіональних об'єднань) в контексті сучасних глобалізаційних процесів. У роботі розкрито генезу розвитку глобалізації та прояви глобалізаційних процесів у контексті функціонування імперій та практик імперіалізму, а також обґрунтовано методологічну необхідність визначення категорії «політичні форми організації простору» як оптимальної для сучасної політичної науки. Акцентовано дослідницьку увагу на визначенні категорії «політичний простір» крізь призму теорії соціального простору та проведена спроба концептуалізації таких понять як «політичний простір» та «політичні форми організації простору», що в контексті домінуючих принципів територіалізму та державоцентричності набуває особливого значення.

Актуальність дисертаційного дослідження пов'язана, перш за все, з тими соціально-політичними процесами, які відбуваються сьогодні в світі та мають трансформаційний характер, зокрема мова йде про пандемію Covid-19, повномасштабне військове вторгнення РФ в Україну, геополітичне суперництво між глобальними акторами (США, РФ, Китай), протистояння ліберальної демократії та авторитаризму тощо. Означені процеси демонструють, з одного боку, загальну глобалізаційну тенденцію, яка наочно візуалізує взаємозалежність акторів у системі міжнародних відносин. А з іншого боку, мова йде про

альтернативні політичні порядки, в основі яких знаходиться прагнення опанування та привласнення простору.

Перший розділ дисертаційного дослідження присвячений комплексному теоретико-методологічному аналізу наступних категорій: «глобалізація», «простір», «соціальний простір», «політичний простір», «політичні форми організації простору». Глобалізація, як сукупність різних процесів, є неоднозначним явищем, залежним від глобально-акторної кон'юнктури. Більшість дослідників схильні визначати глобалізацію як процес утворення єдиного, уніфікованого та універсального глобального простору, надаючи перевагу таким явищам як «просторовість», «космополітизм», «міжнародна кооперація» тощо. Проте соціальні рухи та війни протягом останніх 20 років показують, що територія і кордони, як атрибутивні характеристики держави, залишаються не менш важливими структурними елементами глобалізації. Відповідно існуюча дихотомія «територія – простір» є важливою онтологічною проблемою, яка потребує нового дослідницького вирішення.

Також доопрацювання та нового евристичного погляду вимагає категорія «політичний простір», яка в сучасній політичній науці досі не є концептуалізованою та, як правило, використовується як дискурсивна номінація. Відповідно автором проведене комплексне дослідження простору як явища, процесу і форми, а також окреслено концептуальні позиції політичного простору. Привласнення та подальша інструменталізація політичного простору можлива за умови його упорядкування, а отже – створення політичного порядку, в основі якого знаходиться система універсального контролю за населенням, територією та політичною владою. Важливими структурно-функціональними компонентами відтворення такого політичного порядку є влада у різних її проявах (суверенітет, гегемонія, панування) та ідеологія у вигляді ідеологічних та репресивних апаратів, структур й інститутів. У залежності від конфігурації влади та ідеологічних апаратів формується конкретний політичний порядок, який є безальтернативним та просторовим для імперій і варіативним та територіалізованим для сучасних держав.

Другий розділ зосереджений на комплексному аналізі імперій як політичних форм організації простору. За допомогою категорії «імперія» автор демонструє три важливі дослідницькі факти. По-перше, глобалізація є проекцією імперської влади, оскільки будь-яка імперія, використовуючи принцип механічної експансії, охоплює значну частину глобального простору і конституює єдиний імперський світ – Рах. Мета побудови такого світу полягає в нормативно-ціннісному забезпеченні функціонування імперського політичного порядку і структуруванні універсалізованих політичних механізмів управління периферіями. Відповідно імперія намагається сконструювати такий простір, всередині якого різні структури відповідають за відтворення політичного порядку і легітимацію політичної влади центру імперії. Гетерогенна структура імперії, «геополітична пастка» і необхідність підтримки перманентного конфлікту між периферіями призводить до формування розгалуженої мережі владних структур, економіко-виробничих систем та інституціоналізації імперської моделі управління – центр-периферійних відносин.

По-друге, автор пропонує розглядати імперію не як одну з форм держави (тобто відбувається відхід від усталеної державоцентричної інтерпретації), а як незалежну змінну: політичну форму організації простору, яка за своїми функціональними характеристиками відрізняється від держави, але при цьому не протипоставляється їй. Таким чином, у центрі дослідження знаходиться не конкретний аспект політичної системи держави, а сукупність різних аспектів, які взаємодіють між собою, та всередині яких здійснюються практики привласнення й інструменталізації простору. Використовуючи «просторовий» підхід Анрі Лефевра, автор демонструє різні логіки як опанування простору, так і його перебудови, упорядкування й кодифікації, – імперську та державну. У першому випадку мова йде про безмежність простору й процеси детериторіалізації: територія перестає відігравати атрибутивну цінність і стає формальною умовою розподілу сфер впливу всередині простору імперій. У другому випадку мова йде про механічну обмеженість простору, де відбувається процес

(ре)територіалізації, а територія і кордони, що обмежують її, визначаються ключовими та атрибутивними характеристиками суверенної влади.

По-третє, в основі політичного порядку знаходиться система універсального контролю, яка заснована на варіативності конфігурацій влади та ідеології. Використання різних форм владних відносин – суверенітету, гегемонії, панування – впливає на конструювання різних моделей управління простором. Це означає, що в залежності від інституційного та системного дизайну, політична форма організації простору конституює окремий політичний порядок, де в центрі відтворення такого порядку знаходиться або територія, або простір; або гетерогенна структура суспільства, або гомогенна; або необмежена влада на обмеженій території, або необмежена влада в необмеженому просторі. Відповідно відкритість або закритість політичного порядку буде визначати ступінь автономності політичної системи, а також характер її зовнішньополітичних орієнтацій та прагнень.

У третьому розділі дослідницька увага зосереджена на визначенні стану сучасної держави та альтернативних політичних формах організації простору, зокрема ролі міжнародних та регіональних об'єднань у конструюванні та відтворенні гегемоністських порядків і використанні механізмів глобалізації, регіоналізації та глокалізації. Автором допрацьовується концепція гегемонії, запропонована Антоніо Грамші, щоби продемонструвати наявність у глобальному просторі трьох гегемоністських порядків: глобального месіанського (американський), глобального прагматичного (китайський) і регіонального (російський). Важливо, що визначені гегемоністські порядки, одночасно, є прикладами сучасних імперій, для яких механічне розширення у глобальному просторі визначається здатністю використовувати різні типи геополітичної ваги: м'яку силу, жорстку силу, комбіновану силу.

В основі будь-якого гегемоністського порядку знаходяться модуси – динамічні характеристики гегемонії як способу розповсюдження і закріплення влади, коли домінуюче положення фіксується не за принципом безальтернативності, а за принципом альтернативи. Автором визначаються

чотири модуси гегемонії: модус сили, модус влади, модус капіталу та модус ідеології. Ключовим є визначення життєдіяльності гегемоністського порядку та можливостей існування гегемонії як комбінованої взаємодії усіх чотирьох модусів. Взаємодія модусів на структурному, інституційному та системному рівнях є визначальним фактор успішної реалізації гегемонії та упорядкування простору. Означені в дисертаційному дослідженні сучасні імперії, які вибудовують власні гегемоністські порядки, демонструють різні способи комбінування модусів. Відповідно чим потужнішим є гегемоністський порядок, тим більше ресурсів потрібно для забезпечення його функціональності. Тож центр імперії вимушений конструювати історико-політичний блок, до складу якого входять реальні або потенційні союзники та інші зацікавлені актори, що бачать ймовірну користь від приєднання до такого блоку.

Аналіз же стану сучасної держави демонструє неоднозначну тенденцію процесів ретериторіалізації та функціонування суверенітету як необмеженої влади правителя на обмеженій території. Не дивлячись на сильний вплив глобалізаційних процесів, перш за все на центри колишніх імперій, все очевиднішим стає питання (пере)осмислення функціонування власних гегемоністських порядків та утримання території від занадто високого впливу глобалізації. В основі політичного порядку сучасної держави лежать принципи, що сформовані в період Модерну, та які визначаються автором як реальні структурні одиниці відтворення державного апарату управління. До таких принципів відносяться раціоналізація, індустріалізація, централізація та кодифікація. Вони впливають на форму та змістовне наповнення держави як політичної форми організації простору, а також формують архітектоніку державної влади. Процеси глобалізації, враховуючи їхню інклюзивну транснаціональність та детериторіальні практики організації простору, становлять загрозу для політичного порядку держави. Утім це зовсім не означає, що вони направлені на деетатизацію, навпаки, автором продемонстровано тенденцію до конформізму по відношенню до глобалізаційних процесів. Будь-які соціальні та політичні біфуркаційні процеси, які сьогодні відбуваються, перш

за все у державах з ліберально-демократичним устроєм, підштовхують сучасні держави до пошуку альтернативних моделей управління простором.

Зокрема, це стосується використання механізмів регіоналізації та глокалізації як альтернативних способів поміркованого протистояння глобалізації та необхідності побудови нової системи геополітичної взаємодії. Визначено, що глокалізація є способом пасивного опору глобалізації, згідно з яким глобалізаційні процеси локалізуються та відтворюються з урахуванням локальної (місцевої) специфіки за допомогою культури, традицій, звичаїв, соціального устрою, ідеології або політичного режиму. Як правило, до глокалізації вдаються центри колишніх імперій, що мають усталені центр-периферійні зв'язки з колишніми колоніями і здатні відтворювати гегемоністський порядок. Тоді ж як регіоналізація може розглядатися як спосіб активного опору глобалізації, передусім її ліберально-демократичній формі, яка розповсюджується у межах глобального гегемоністського порядку США. Регіоналізація використовується або центрами колишніх імперій, так званими напівпериферійними імперіями, що претендують на більшу і вагому участь в системі глобального управління; або колишніми периферіями, що відносять до постколоніальних країн і мають слабкий інституційний дизайн, що впливає на їхню здатність відігравати суб'єктну роль в глобальному просторі.

Результати дисертаційного дослідження пропонують альтернативний погляд на усталені «політологічні традиції», зокрема щодо домінування принципу територіалізму та державоцентричності в науковому дискурсі. Запропоновані авторські моделі та концептуальні межі таких категорій, як «імперія», «політичний простір», «політичні форми організації простору», «гегемоністський порядок» та доповнені концепції гегемонії, ідеології, влади і суверенітету дають більш широке розуміння неоднозначності глобалізаційних процесів та їхнього впливу на весь світ. Окрім того, запропоновані положення в дисертаційному дослідженні окреслюють процес геополітичної компресії як глобальної конкуренції між сучасними імперіями, унаслідок якої виокремлюються геополітичні розколи та конфліктогенні частини простору.

Ключові слова: глобалізація, світовий порядок, суверенітет, геополітика, міжнародні відносини, міжнародна безпека, імперія, США, Росія, Китай, Європейський Союз, пострадянський простір, політичний простір, влада, гегемонія.